

ارزیابی نقش شاخص‌های فرهنگی - مذهبی در توسعه گردشگری با تاکید بر آئین چهل منبر شهرستان خرم‌آباد

دریافت مقاله: ۹۸/۲/۲۸ پذیرش نهایی: ۹۸/۹/۲۴

صفحات: ۳۲۵-۳۴۴

علی امیری: استادیار رشته جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Email: Amiri.ali@lu.ac.ir

ماندانا مسعودی راد: دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

Email: mandana.masoudi@gmail.com

سمیه بخشی زاده: دانشجوی دکتری رشته تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Email: bakhshizadeh.so@fh.lu.ac.ir

حسین زارعی زردسوار، کارشناس ارشد سنجش از دور و جی آی اس، گروه جی آی اس، دانشکده منابع طبیعی و محیط زیست،

دانشگاه علوم و تحقیقات، تهران، ایران^۱

Email: zareei.ho@lu.ac.ir

چکیده

بهره‌مندی از فرهنگ‌های بومی و آئین‌های مذهبی محلی، عامل مهمی برای جذب گردشگر می‌باشد. شهر خرم‌آباد دارای آیین‌های مذهبی ویژه‌ای از قبیل مراسم گل‌مالی در روز عاشورا و آیین چهل منبر در روز تاسوعا است که می‌توانند در این زمینه تاثیر بسیار فراوانی داشته باشند. لذا، مقاله حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از ابزار پرسشنامه، مصاحبه و مشاهده؛ و با این پیش‌فرض که آئین‌های مذهبی - فرهنگی بومی بر ارزش و اهمیت جاذبه‌های گردشگری در مقصد می‌افزایند؛ سعی نموده تا نقش آئین چهل منبر را در توسعه گردشگری شهر خرم‌آباد مورد پژوهش قرار دهد. نتایج به دست آمده از آزمون T تک نمونه‌ای در سطح معناداری ۰/۰۰۰+ نشان دهنده تأثیر هر سه شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر، زیبایی‌های بصری و متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و سایر سازمان‌های دست‌اندرکار بالاتر از میانگین است؛ همچنین بر اساس نتایج آنالیز واریانس یک‌طرفه در سطح خطای زیر ۰/۰۵ درصد میزان تأثیر شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر، و تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی و شهرداری بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان متفاوت است. این در حالی است که نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای میزان زیبایی‌های بصری بر تمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان یکسان است. نتایج تحلیل رگرسیون نیز در سطح معناداری ۹۹ درصد نشان می‌دهد که هر سه متغیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی در جریان مراسم چهل منبر، توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر و ایجاد زیبایی‌های بصری تأثیر مستقیم و معناداری بر روی میزان تمایل به گردشگری و ایجاد انگیزه برای سفرهای بعدی دارند.

کلید واژگان: گردشگری مذهبی و فرهنگی، خرم‌آباد، آیین‌های مذهبی، آئین چهل منبر.

۱. نویسنده مسئول: خرم‌آباد، دانشگاه لرستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا

مقدمه

در جهان کنونی گردشگری به عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی مطرح می‌باشد و با توجه به جنبه‌های اشتغال، کارآفرینی و درآمدزایی بالای آن معمولاً در اولویت برنامه‌های استراتژیک، سرمایه‌گذاری‌ها و اقدامات اجرایی - عملیاتی اکثر کشورهای جهان قرار دارد (شاطریان و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۲). گردشگری پدیده قرن است و در برگیرنده جریانی از سرمایه، انسان، فرهنگ و سرزمین با ظرفیت‌های گردشگری و فراغت و کنش متقابل میان آنهاست که در فضاهای جغرافیایی آثار مختلفی برجای می‌نهد (محمدی ده چشمه، ۱۳۹۶: ۲۰). مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری، که به سازمان ملل وابسته است، گردشگری بزرگترین صنعت فعال در جهان است (فرزین ۱۳۸۲: ۳). این صنعت به عنوان صنعتی پویا و منحصر به فرد، بخش مهمی از فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی کشورهای مختلف را به خود اختصاص داده است؛ و تأثیرات بسیار زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، صلح جهانی و سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی داشته است (یوانتو، ۲۰۰۷: ۱۱؛ صدر موسوی و کهنموئی، ۱۳۸۶: ۱۲۹). این صنعت به منزله یک صنعت جلو برنده در توسعه مجموعه‌ای از صنایع دیگر، به ویژه هتل‌داری، حمل و نقل داخلی و بین‌المللی و صنایع دستی نقش مهمی داشته و دارد (یغفوری و آقایی، ۱۳۹۰: ۲). گردشگری را می‌توان صنعت سفید نامید زیرا بر خلاف اغلب صنایع تولیدی، بدون آلوده‌سازی محیط زیست انسانی، زمینه ساز دوستی و تفاهم بین ملت‌هاست و صلح و صفا را برای مردم به ارمغان می‌آورد (محسنی، ۱۳۸۸: ۱۵۲).

گردشگری فرهنگی نوعی از گردشگری است که در رابطه با فرهنگ یک کشور یا منطقه است؛ و از پیوند جغرافیا و فرهنگ و به عبارت دیگر جغرافیایی فرهنگی شکل گرفته است (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰۸). این مفهوم خود از مفاهیم گسترده دیگر تشکیل شده که وجه مشترک بسیاری از این مفاهیم دربردارنده عناوینی چون زیارت و رابطه آن با گردشگری است (نهادندی و نعمتی، ۱۳۸۹: ۱۴۷). ویژگی مهم این نوع از شیوه گردشگری، ترکیب فرهنگ‌ها، باورها و اعتقادات مدرن و سنتی است که منحصراً و یا به صورت ترکیبی به مکان‌های خاصی همچون کلیساها، مقبره‌ها، امامزاده‌ها و مساجد اشاره دارد (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۰). یکی از ابعاد مهم این نوع گردشگری، گردشگری مذهبی می‌باشد.

گردشگری مذهبی را می‌توان نوع خاصی از گردشگری دانست که انگیزه‌هایی در قالب مذهب دارد (رینس چهدی، ۱۹۹۲: ۲۵). صنعت گردشگری مذهبی^۱ یکی از راهکارهای معرفی هرچه بهتر تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های اعتقادی و همزیستی مسالمت آمیز ادیان در بین کشورها است. به علاوه بقاع متبرکه و اماکن مذهبی علاوه بر قداست و معنویت منحصر به فرد خود، بیانگر آداب و رسوم، باورها و اعتقادات و اندیشه‌های مردم است (احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی، ۱۳۹۰: ۸۴). گردشگری مذهبی، که گاهی اوقات به عنوان گردشگری معنوی خوانده می‌شود، نقش پررنگی در سراسر جهان به دست آورد. مسلم است که بخشی از این موقعیت ناشی از انفجار پدیده جهانی گردشگری است که با افزایش درآمد، فناوری، توسط گردش اطلاعات یا اقدامات تبلیغاتی پشتیبانی می‌شود. با این حال، گردشگری مذهبی به ویژه در رابطه مستقیم با عطش مردم برای دانش و درک سایر ادیان نسبت به خود در حال رشد است (Lavinia tala; padurena, 2008: 242).

1 - religious tourism

جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس از مهم‌ترین مظاهر کالبدی این نوع از گردشگری می‌باشند که در هر کشوری با توجه به بافت اجتماعی، فرهنگی و عقیدتی گردشگران، از تنوع بسیار زیادی برخوردار است (رضوانی، ۱۳۸۶: ۱۹).

به لحاظ موقعیت فرهنگی- مذهبی خاص ایران در میان کشورهای دیگر، گردشگری مذهبی جای رشد و توسعه قابل توجهی در ایران فرهنگی دارد؛ به گونه‌ای که تنوع مراکز، آثار و ابنیه تاریخی و عبادتگاه- های ادیان مختلف موجود در مناطق مختلف کشور، موقعیت ایران را در تمام دنیا کم نظیر کرده است. جاذبه‌های اماکن مذهبی ایران که گره خوردگی تعالیم مذهبی با اندیشه، هنر و زندگی ایرانی را به نمایش می‌گذارد، هنوز جزء یکی از اولویت‌های گردشگران خارجی برای سفر به ایران است (احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی، ۱۳۹۰: ۸۴). لذا، می‌توان گفت که جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس از بهترین نمادهای گردشگری می‌باشند که در هر منطقه‌ای از ایران با توجه به بافت فرهنگی خود از تنوع بسیار زیادی برخوردار هستند.

یکی از مهمترین مراسم‌های مذهبی در ایران مراسم‌هایی هستند که به تاسی از قیام بزرگ کربلا در نواحی مختلف ایران شکل گرفته‌اند و در هر ناحیه جلوه خاصی یافته‌اند. خرم‌آباد از جمله شهرهای ایران است که واقعه کربلا باعث شکل‌گیری مراسم‌های مذهبی خاصی به تاثیر از سنت بومی خود در آن شده است که از مهمترین این مراسمات مراسم چهل منبر در روز تاسوعای حسینی و مراسم گل‌مالی در روز عاشورا می‌باشند. این مراسم‌ها با توجه به خاص بودن در ایران، می‌توانند تاثیر فراوانی در تحول گردشگری این شهر داشته باشند. لذا، با توجه به اهمیت این مسئله، هدف این طرح بررسی نقش و اثرگذاری آیین‌های بومی، مذهبی و فرهنگی این شهرستان با تکیه بر مراسم چهل منبر برای توسعه گردشگری این منطقه است. با توجه به اینکه سابقه چنین کار تحقیقی به صورت جامع نبوده است ضروریست به این مهم پرداخته شود و بررسی گردد که تا چه حدی آیین چهل منبر باعث توسعه گردشگری شهر خرم‌آباد می‌گردد؟

از آنجا که گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین فعالیت‌های انسان در زمینه گردشگری می‌باشد، از بستر مناسبی برای انجام تحقیقات مختلف برخوردار بوده است؛ به همین خاطر در این زمینه تحقیقات بسیاری صورت گرفته است. با توجه به این که فضای مقاله برای معرفی همه آنها امکان پذیر نمی‌باشد، در اینجا مهمترین این تحقیقات چه در داخل و چه در خارج در جدل زیر معرفی شده‌اند.

آلواردو و همکاران^۱ (۲۰۱۷)، در «جهانگردی مذهبی در جنوب مکزیک: محدوده‌های منطقه‌ای جشنواره مفهوم بیکران» نشان می‌دهند که این جشن، و از اینرو تاثیر این جایگاه مقدس، به دلیل یک روند تاریخی مرتبط با فرهنگ مایا دارای یک میدان محلی محدود به این شبه جزیره است. مومنانی که در این تاریخ به ایزمال^۲ سفر می‌کنند با این اعتقاد که بانوی ایزمال محافظ قلمرو شبه جزیره مایا است، جا به جا می‌شوند. هم محدوده‌های منطقه‌ای و هم انگیزه‌های بازدیدکنندگان در تحلیل مولفه اساسی (PCA) نشان داده شده‌اند. این واقعیت که

1 Alvarado-Sizzo and others

2- Izamal

افراد جابجایی در مکانی خاص، حتی اگر تنها برای چند ساعت، را انتخاب می‌کنند و با انگیزه ایمان خود تحریک شده‌اند، نمونه‌ای از گردشگری به عنوان مظهر تحرکات انسانی است.

تریزدولا و همکاران^۱ (۲۰۱۸) در «پیچیدگی انگیزه‌های گردشگری مذهبی: مکان‌های مقدس، نذورات و چشم اندازها» با استفاده از تکنیک‌های مردم‌نگاری در چارچوب ارتدکس یونان، استدلال می‌کنند که گرچه انگیزه‌ها بصورت نهادی ساخته می‌شوند، اما شکننده، پویا و مترقی هستند. این مسئله محوریت ثابت و مقدس بودن از پیش تعیین شده اماکن مذهبی را زیر سوال می‌برد. هانگا و پرسپ^۲ (۲۰۱۹) در «برداشت بازدید کنندگان از مقصد گردشگری مذهبی» دو مصاحبه مفصل در سال ۲۰۱۴ و ۲۰۱۶ انجام دادند. اولی چهار نوع از تصاویر سایت بودایی را شناسایی کرد: مقدس با ارزش‌های معنوی بالا، فرهنگی با تاریخچه‌های طولانی، جذاب با ویژگی‌های طبیعی و تجاری با مغازه‌ها و رستوران‌ها. دومی متوجه شد که برداشت بازدید کنندگان از این نوع تصویر مقصد حاوی واکنش‌های شناختی و عاطفی شدید نسبت به سایت‌های بودایی است. چنین برداشت‌هایی توسط ویژگی‌های کلیدی سایت مانند یک فضای چشمگیر، یک محیط جذاب، اعتقادات شخصی و رفتارهای وفادار تقویت می‌شود، اما با فعالیت‌های تجاری، ساختمان‌های مدرن، آلودگی محیط زیست و رفتارهای سکولار تضعیف می‌شوند. این یافته‌ها با روشن کردن عوامل مؤثر بر برداشت بازدید کنندگان درباره این مکان‌های بودایی و ارائه پیامدهای بیشتر برای توسعه پایدار گردشگری مذهبی، هم به تئوری و هم در عمل کمک می‌کند.

در ایران احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی (۱۳۹۰)، در تحقیقی با عنوان تحلیلی بر ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی فرهنگی کلان شهر قم نشان می‌دهند که استفاده بهینه از جاذبه‌های مذهبی، تاریخی و فرهنگی شهر قم در کنار سودآوری اقتصادی آن منجر به ترویج و گسترش ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی، معرفی ارزش‌های انقلاب و فرهنگ ناب اسلامی ایرانی و غنا بخشیدن به فرهنگ معنوی در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی می‌شود. با وجود این، به منظور تحقق توسعه گردشگری مذهبی فرهنگی، بهبود زیرساخت‌های اقتصادی، کالبدی، اجتماعی و فرهنگی ضروری به نظر می‌رسد. محمدی یگانه و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله «نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی، با تاکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: روستای قیچاق شهرستان میاندوآب)» نشان می‌دهند، گردشگری مذهبی در بین ابعاد اقتصادی، کالبدی، اجتماعی و زیست محیطی تنها در بعد کالبدی بهبود وضعیت کیفیت زندگی خانوارهای روستاهای مورد مطالعه به همراه داشته است، همچنین یافته‌های تحقیق در ارتباط با سرمایه اجتماعی خانوارهای روستاهای مورد مطالعه نشان می‌دهد، در بعد انسجام وضعیت خانوارهای مورد مطالعه بعد از گسترش گردشگری مذهبی بهبود داشته، اما در ابعاد مشارکت و اعتماد اجتماعی، بعد از گسترش گردشگری مذهبی از سطح این ابعاد کاسته شده است. رحمانی و همکاران (۱۳۹۲) در «برنامه ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی (مطالعه موردی روستاهای دارای مکان‌های مذهبی اورامان تخت، نجار و هجیج» نشان می‌دهند حضور گردشگران مذهبی با داشتن پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و کالبدی، بیشترین تاثیر را بر بعد اجتماعی

1 Terzidoua and others

2 Huang and Pearce

به همراه داشته است. همچنین، تحقیقات نشان می‌دهد بر اساس رویکرد راهبردی مبتنی بر مدل SWOT لازم است به منظور تقویت و توسعه گردشگری مذهبی در منطقه مورد مطالعه، راهبرد رقابتی به عنوان یک بسته راهبردی برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی گردشگری مذهبی مورد توجه قرار گیرد. ضرغام بروجنی و ترکمان (۱۳۹۲) در «تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان» بر اساس تعریفی که از گردشگری مذهبی ارائه شد، ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان در سه حوزه (تاریخی/ فرهنگی، طبیعی و ویژه) شناسایی شد و با توجه به آنها چهار مسیر با انگیزه زیارت برای شیعیان، یک مسیر برای زیارت یهودیان، سه مسیر با انگیزه فرهنگی و شناخت، یک مسیر طبیعت‌گردی و معنوی، دو مسیر شرکت در آئین‌های مذهبی و در مجموع یازده مسیر برای توسعه گردشگری مذهبی پیشنهاد شد و با چنین دیدگاهی می‌توان تورهای گردشگری مذهبی را در سطوح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی تعریف نمود، با ارائه این مسیرها، توسعه نوع جدیدی از گردشگری در استان و به ویژه در دیگر شهرستان‌های استان و رای مرکز آن (شهر همدان) امکان پذیر خواهد بود و نیز با توجه به ماهیت گردشگری مذهبی، می‌توان آنرا راهی برای تعدیل فصلی بودن گردشگری در استان دانست. موسوی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی» نشان می‌دهند در مناطقی که اماکن دینی و مذهبی دارند، سطح توسعه گردشگری مذهبی بسیار بالاتر است. در نهایت، راهبردهایی چون تلاش در جهت احداث تأسیسات و تجهیزات رفاهی در اماکن زیارتی، استفاده از جشن مهرگان به عنوان فرصتی برای ارسال پیام صلح و دوستی ایرانیان به جهان، تبلیغات گسترده برای جذب گردشگران و استفاده از درآمدهای مکان‌های زیارتی برای بهسازی و حفاظت از آنها، سبب توسعه گردشگری مذهبی در شهرستان اردکان و استان یزد می‌شود. سلطانی و دیگران (۱۳۹۳) در «ارزیابی کیفیت خدمات گردشگری مذهبی کلان شهر مشهد از دیدگاه گردشگران» نتیجه می‌گیرند که خصوصیات جمعیتی گردشگران (سن و جنسیت) در ادراک متفاوت از کیفیت خدمات و در نتیجه سطح رضایت مؤثر است. همچنین رضایتمندی از خدمات در تقویت تصویر ذهنی گردشگران و بهبود دانش فضایی آنها از مکان‌ها و جاذبه‌های گردشگری اثرگذار است. وجود فرهنگ اجتماعی مثبت، اقتصاد فعال و توجه به کیفیت خدمات بر جذب گردشگران مؤثر می‌باشند. نتایج این تحقیق بیانگر ابعاد چندگانه کیفیت خدمات گردشگری در اثرگذاری بر رضایت و تمایل به بازگشت گردشگران است. محمودی و همکاران (۱۳۹۴) در «واکوی اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی مورد مطالعه: حوزه نفوذ گردشگاهی شهر مشهد» نشان می‌دهند که گردشگری مذهبی بر اشتغال و اقتصاد سکونتگاه‌های روستایی مورد بررسی مؤثر بوده است. در واقع توسعه گردشگری مذهبی در روستاهای دارای بقاع متبرکه در ایجاد اشتغال، افزایش درآمد و رونق اقتصادی تأثیر مثبتی داشته است. در مجموع گردشگری مذهبی با ویژگی‌های ساختاری و کارکردی‌اش، عاملی مهم جهت احیاء اقتصاد روستاهای دارای این امتیاز و سایر روستاهای مجاور محسوب می‌شود. میرکتولی و همکاران (۱۳۹۴)، در مقاله خود با عنوان «تحلیلی بر آیین‌های فرهنگی- مذهبی بومی و نقش آن در توسعه گردشگری؛ آیین عید مرده‌ها در شهرستان سوادکوه»، به این نتیجه می‌رسند که در کنار ضعف امکانات و تأسیسات مختلف، آیین مورد مطالعه نقش به‌سزایی در معرفی فرهنگ دینی منطقه دارد و بستر مناسبی برای توسعه همه‌جانبه گردشگری در منطقه مورد مطالعه می‌باشد. اسدی و

توسلیان (۱۳۹۵) در «بررسی عوامل موثر در جذب گردشگران به مراسم مذهبی از طریق بخشبندی (مطالعه موردی: مراسم محرم شهر زنجان)» نشان می‌دهند که عوامل موثر در جذب گردشگران که از طریق بخشبندی و میزان رضایتمندی گردشگران بررسی شد در سطح مطلوبی می‌باشد و گردشگران دیدگاه‌ها و نگرش‌های مطلوبی نسبت به مراسم و شهر زنجان داشتند. همچنین مشخص شد که بین جنسیت و رضایتمندی شرکت کنندگان رابطه وجود ندارد. آیتی و همکاران (۱۳۹۵) در «بررسی تأثیر عوامل کالبدی شهری بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی؛ شهر شیراز)» نشان می‌دهند که عوامل عینی نسبت به عوامل ذهنی از تاثیرگذاری بیشتری بر توسعه گردشگری مذهبی در شهر شیراز برخوردارند. از میان شاخص‌های تعریف شده مربوط به عوامل عینی، قابلیت دسترسی از بیشترین تاثیر برخوردار بوده در حالی که محصوریت شاخص موثری شناخته نشده است. همچنین از میان شاخص‌های تعریف شده مربوط به عوامل ذهنی، دو شاخص آرامش و لذت بصری بیشترین تاثیر را داشته‌اند، در حالی که امنیت به عنوان شاخصی موثر ردیابی نشده است. در مجموع، مدل مفهومی پژوهش با ضریب تعیین ۰,۷۴۵ مورد تایید قرار گرفت، بدین معنی که عوامل مورد اشاره در مدل توانسته‌اند تا حدود ۷۵٪ سطح متغیر وابسته را تبیین نمایند. یوسفی (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل اهمیت- عملکرد خدمات گردشگری مذهبی (مورد مطالعه شهرستان بیرجند)» نتایج نشان داد مقصدهای مورد مطالعه از نظر امکانات و تسهیلات رفاهی با توجه به اهمیت بالای آن از نظر گردشگران وضعیت مناسب و رضایت بخشی ندارند و بیشترین شکاف بین اهمیت و عملکرد (رضایت) به میزان ۹۶/۱ در این رابطه وجود دارد؛ در مورد دو عامل شرایط جغرافیایی و نظم و بهداشت مشخص شد اهمیت آنها از نظر گردشگران بالاست و عملکرد مقصدها نیز از نظر گردشگران بالاتر از حد متوسط است. در خصوص شاخص‌های حمل و نقل و عوامل فرهنگی علیرغم اهمیت پایینتر از حد متوسط از نظر گردشگران، عملکرد مقصدها بالاتر از میانگین تعیین گردید. بنابراین می‌توان گفت بیشترین رضایت در بین شاخص‌های خدمات گردشگری مربوط به عوامل فرهنگی و سپس حمل و نقل و شرایط جغرافیایی است.

مبانی نظری

گردشگری فرهنگی - مذهبی

مقصود از گردشگری فرهنگی، بحث درباره آن بخش از صنعت گردشگری است که به جاذبه‌های فرهنگی توجه خاص داشته و عمدتاً به مقصد مکانهایی با جاذبه‌های فرهنگی و به قصد کسب اطلاعات و تجارب برای ارضای نیازهای فرهنگی گردشگران انجام میشود. بر اساس این تعریف، گردشگری فرهنگی شامل همه دیدارها در جاذبه‌های فرهنگی از جمله موزهها، مقبره‌های تاریخی، کارکردهای فرهنگی و سایر جلوه‌های فرهنگی میشود که بسیاری از عناصر بازار گردشگری را مشتمل میشود:

- بازدید از جاذبهها و مقاصد قدیمی و حضور در جشنهای سنتی؛
- سفر به قصد استفاده از غذاها و نوشیدنیهای محلی، منطقه‌ای؛
- تماشای رخدادهای ورزشی سنتی و شرکت در فعالیتهای تفریحی محلی؛
- بازدید از کارگاهها شامل مزارع، مراکز صنعتی یا کارخانجات؛

بنابراین، میراث فرهنگی به عنوان هدف اصلی در بازدیدهای گردشگری فرهنگی شامل عادات محلی، آداب مربوط، سبک‌های معماری و موسیقی، زبانهای محلی و ارزشهای دینی معنوی است. از این رو میراث فرهنگی حافظه جمعی یک ملت بوده که در مناطق مختلف فرهنگی در قالب پدیده‌ها، مکان‌ها و رویدادها قابل بازدید است که رابطه میان فرهنگ و زیستگاه آن تنگاتنگ است (ادبی ممقانی، ۱۳۹۳: ۶۳). دین و معنویت متداولترین انگیزه‌های سفر هستند و همانطور که با آخرین تخمین‌های منتشر شده توسط سازمان تجارت جهانی نشان داده شده است، تعداد گردشگران علاقه‌مند به شخصیت‌ها، اماکن و رویدادهای مقدس قابل توجه (۶۰۰ میلیون سفر مذهبی و معنوی) و به طور مداوم در حال رشد است (Trono, 2017: 17). لذا همان‌گونه که قابل استنباط است، یکی از مظاهر گردشگری فرهنگی، گردشگری مذهبی می‌باشد.

گردشگری مذهبی به دلیل مؤلفه اصلی آن، زیارت، اغلب قدیمی‌ترین شکل گردشگری در نظر گرفته شده است که قدمت آن هزاران سال پیش بر می‌گردد. سفر به اماکن مقدس از گذشته‌های دور (اجتماعات مذهبی، عناصر طبیعت - آب، کوه، درختان) پشتیبانی لجستیکی امروز را نداشتند، اما دارای انگیزه انسانی مشابهی؛ یعنی ایمان بودند. متمرکزترین جریان‌های توریستی هنوز جریان‌های مذهبی هستند: کامبها میلا^۱ در هند؛ زیارت هندوها که حدود ۷۰ میلیون نفر را جمع می‌کند، و حج، زیارت مسلمانان در عربستان سعودی (که حدود ۲ میلیون نفر را جمع می‌کند) (Lavinia tala; padurena, 2008: 242).

بحث زیادی بین دانشگاهیان و سازمانهای مرتبط در خصوص تعریف این بخش صورت گرفته است. صرف نظر از واژه‌شناسی، استنباط این است که این نوعی از گردشگری است که توسط یک ایمان معین یا مجموعه‌ای از اعتقادات هدایت می‌شود (Griffin, and Raj, 2017: 3). در تعریفی از گردشگری مذهبی آمده: گردشگری مذهبی عبارت است از: بازدید گردشگران (با تعریف ویژه جهانگردی) از اماکن مقدس نظیر زیارت‌گاه‌ها؛ مقابر امامزاده‌ها و نظایر آنها. گردشگر مذهبی، گردشگرانی فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی و دینی، ترویج و آموزش و گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان سفر می‌کنند (رحیم‌پور، ۱۳۷۹: ۱۴). به معنای وسیع، گردشگری مذهبی هر نوع سفری است که، چه به طور انحصاری یا جزئی، منبث از دلایل مذهبی باشد. با این حال، موضوعات مذهبی تنها مواردی نیستند که توسط بازدیدکنندگان در اماکن یا رویدادهای مذهبی مورد توجه قرار می‌گیرند و انگیزه آنها از الگوهای مذهبی، فرهنگی، سنتی، معنوی و چشم‌انداز تشکیل شده است که غالباً در نیت و تصمیم برای تعیین سفر با هم تعامل دارند..... عموماً ادعان می‌شود که انگیزه گردشگری چند وجهی است؛ یعنی گردشگران حتی در یک سفر انگیزه‌های مختلفی برای مسافرت دارند (Durán-Sánchez & others, 2018; 2).

دبیرکل سازمان جهانی گردشگری (UNWTO)، طالب ریفائی^۲، اظهار داشت: "گردشگری مذهبی می‌تواند یکی از مؤثرترین ابزارها برای توسعه فراگیر و پایدار باشد". بدین طریق سه مزیت اصلی گردشگری مذهبی به شکل زیر مشخص می‌شوند:

1 - Kumbha Mela
2 - Taleb Rifai

۱. گردشگری مذهبی باعث افزایش آگاهی از میراث مشترک بشریت می شود و منابع لازم برای حفظ آن را فراهم می کند.
 ۲. می تواند به توسعه محلی کمک کند.
 ۳. درک فرهنگی ایجاد می کند.
- در عین حال ، UNWTO آنچه را که "چالش های اساسی" می نامند برجسته می سازد که عبارتند از:
۱. حفظ اماکن و بناهای مذهبی.
 ۲. تأکید بر احترام به سنت های محلی و اعمال دینی.
 ۳. توسعه فراگیر جوامع محلی (Griffin, and Raj, 2017: 2).

آیین چهل منبر

در این آیین که در روز تاسوعای حسینی برگزار می شود، زنان خرم آبادی به یاد اسارت حضرت زینب (س)، با پای برهنه و با نقابی بر صورت، از محله باغ دختران حرکت کرده و چهل شمع در خانه هایی که درب آنها باز است، روشن می کنند (به خانه هایی که شمع در آنها روشن می شود، منبر گفته می شود). در فرهنگ ایرانی اسلامی، علاوه بر هفت، عدد چهل، نیز از دیرباز در زوایای مختلف زندگی فرهنگی، اجتماعی و مذهبی مردم ایران، معتبر و مقدس بوده و از جایگاه ویژه ای برخوردار است. در این آیین که در خرم آباد و تعدادی دیگر از شهرهای کشور برگزار می گردد به آن دختران چهل منبری هم می گویند، دخترانی سیاه پوش و نقابدار با پای بدون کفش به صورت گروهی (شکل ۱)، از اول صبح تاسوعا، مجالس عزا و حسینیه های شهر را می گردند و با نیت و خواسته های مختلف به ویژه بخت گشایی در هر جلسه و مراسم عزاداری یک شمع روشن می کنند تا چهل منبر را سر بزنند و چهل شمع روشن کنند. در بخش های دیگری از لرستان از جمله بروجرد این رسم شکلی دیگر دارد، در رسم چهل منبر که در خرم آباد برگزار می شود تنها توسط زنان و دختران جوان انجام می پذیرد؛ ولی در بروجرد تنها به زنان اختصاص نداشته و مردان نیز در آن مشارکت می کنند. در غروب و شامگاه تاسوعا، بسیاری از مردم و به ویژه کسانی که در شب های قبل سقاخانه داشته اند، درهای خانه خود را به روی مردم باز می کنند و سینی بزرگی در ورودی خانه یا حیاط می گذارند و در آن به یادبود شهدای کربلا شمع روشن می کنند و با نوشیدنی و دیگر نذورات از میهمانان پذیرایی می کنند. بسیاری از زنان و مردان با تهیه چهل شمع، با پای برهنه و بدون اینکه با کسی صحبت کنند، از این خانه به آن خانه رفته و شمع های خود را در چهل سقاخانه می گذارند. با این کار ضمن عزاداری، حاجات و خواسته های خود را نیز یادآوری می کنند و از امام حسین و یارانش شفاعت می طلبند که این آئین به چهل منبر مشهور است (سایت ایرنا).

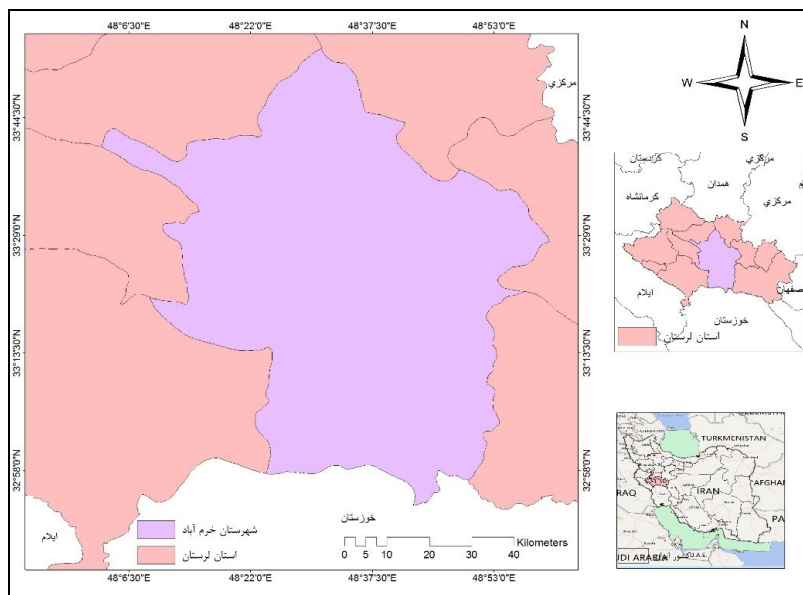

شکل (۱): افراد حاضر در مراسم چهل منبر شهرستان خرم‌آباد روز تاسوعای سال ۱۳۹۷

روش تحقیق

منطقه مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه شهر خرم‌آباد مرکز استان لرستان می‌باشد. این شهر با موقع ریاضی ۴۸ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی و عرض ۳۳ درجه و ۲۹ دقیقه شمالی در ارتفاع ۱۱۷۱ متری از سطح دریا قرار دارد (شکل ۲). شهر خرم‌آباد واقع در شهرستان خرم‌آباد می‌باشد که از طرف شمال به شهرستان‌های سلسله و از شمال شرق به بروجرد و از شرق به الیگودرز و درود و از جنوب به پلدختر و از غرب به کوهدشت و چگنی منتهی می‌شود. جمعیت شهر خرم‌آباد طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران، ۳۷۳۰۴۱۶ نفر بوده‌است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). مساحت محدوده فعلی شهر حدوداً ۳۸۸۵/۱ هکتار می‌باشد (مهندسان مشاور بعد تکنیک: ۱۳۹۱).

شکل (۲): منطقه مورد مطالعه

استان لرستان دارای جاذبه های گردشگری طبیعی و انسانی فراوانی می باشد و همین باعث گردیده است با عناوینی تبیلغاتی درستی همچون «سرزمین آبشارها و چشمه های خروشان»، «پایتخت پل های تاریخی» و «پایتخت طبیعت ایران» مورد توجه قرار گیرد. این ظرفیت گردشگری در شهرستان و شهر خرم آباد نیز منحصر به فرد بوده و به خاطر طبیعت زیبا به خصوص آب و هوای بسیار معتدل، آثار تاریخی فراوانی همچون قلعه فلک افلاک، زیارتگاه های محلی همچون امامزاده زید بن علی، مراسمات فرهنگی - مذهبی همچون گل مالی در روز عاشورا و چها منبر در روز تاسوعا و ... شهرتی ویژه یافته است.

داده و روش کار

این تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش توصیفی - تحلیلی و از نظر نحوه گردآوری اطلاعات و داده های مورد نیاز، از نوع تحقیقات میدانی و پیمایشی قلمداد می باشد. برای گردآوری داده ها از پرسش نامه استفاده گردیده است. ابتدا حجم نمونه در ناحیه مورد مطالعه بر اساس جدول نمونه گیری مورگان محاسبه و تعداد کل حجم جامعه نمونه شامل ۳۷۳ نفر از افراد حاضر در مراسم در سال ۱۳۹۷ بوده است. از آنجا که آمار رسمی در مورد میزان حضور افراد در این مراسم وجود ندارد؛ با در نظر گرفتن مشاهدات میدانی میزان افراد شرکت کننده در این مراسم بین چهار تا پنج هزار نفر تخمین زده شد. لذا بر اساس جدول مورگان حجم نمونه برآورد شده و سپس به منظور تعمیم نتایج، با استفاده از روش نمونه گیری احتمالی (تصادفی) پرسش نامه بین افراد توزیع گردید. سوال های محوری تحقیق مطابق جداول (۵،۴،۳،۲) در حوزه های مختلف با طرح ۵ گویه تبیین کننده با پایایی ۰/۷۹ مبتنی بر ضریب آلفای کرونباخ و روایی صوری با اعتبار مبتنی بر ارزیابی حوزه کارشناسی، طراحی و تکمیل شده است. داده های پرسش نامه در محیط SPSS وارد شده و از طریق آزمون T تک نمونه ای، تحلیل رگرسیون و آنالیز واریانس یک طرفه مورد پردازش و ارزیابی قرار گرفته است. در ادامه کار با استفاده از روش میدانی با کمک ابزار پرسشنامه محقق ساخته براساس شاخص ها و متغیرهای تحقیق اقدام به جمع آوری اطلاعات گردید. در این راستا جهت سنجش اثرات آیین چهل منبر بر توسعه گردشگری از سه شاخص اصلی استفاده شده است، این شاخص ها و زیرشاخص های آن ها عبارتند از: توانمندی ها و پتانسیل های موجود در مراسم چهل منبر (نقش این آیین در تسکین روحی و آرامش، نذر و نیاز برای حاجت)، وجود اماکن تاریخی در کنار محل برگزاری مراسم، متولی شدن سازمان های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و ... به عنوان عاملی برای ایجاد امکانات و تجهیزات، تبلیغات مناسب، امنیت منطقه و نهایتاً زیبایی های بصری مکان برگزاری مراسم (همچون سکوهای روشن کردن شمع، وجود خانه های تاریخی و ... در پیدایش شکل خاصی از مکان مذهبی).

نتایج

نتیجه ذیل حاصل آماری پرسش نامه های پژوهشی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه می باشد؛ که یافته های به دست آمده به شکل جدول، نمودار بدین شرح است. ویژگی های جمعیت شناختی بدین صورت است که در مطالعه حاضر از کل نمونه آمار، ۸۷/۴ درصد زن و ۱۲/۶ درصد مرد هستند؛ که این آمار نشان دهنده حضور گسترده زنان در این مراسم می باشد. بر حسب سن، ۱۷/۷ درصد زیر بیست سال، ۴۲/۶ درصد بین ۲۰-۳۰

سال، ۲۳/۹ درصد بین ۳۰-۴۰ سال، ۸/۳ درصد بین ۴۰-۵۰ سال و ۷/۵ درصد بالاتر از پنجاه سال است. بررسی گروه‌های سنی افراد شرکت کننده در مراسم چهل منبر نشان دهنده حضور گسترده جوانان در این مراسم می‌باشد به گونه‌ای که بیش از ۶۰ درصد آنان کمتر از سی سال سن دارند. که این امر حاکی از پتانسیل مناسب آئین مورد اشاره در جذب گردشگران به ویژه جوانان علاقه‌مند به مقصدهایی با جاذبه‌های توریسم مذهبی - فرهنگی می‌باشد. بررسی در مورد تحصیلات این افراد نشان می‌دهد که ۵/۹ درصد بی‌سواد، ۱۳/۷ درصد سیکل، ۳۸/۱ درصد دیپلم، ۸/۸ درصد فوق دیپلم و ۳۳/۵ درصد دارای مدرک لیسانس و بالاتر از آن می‌باشند. که این آمار گویای این مطلب است که بیش از ۸۰ درصد شرکت کنندگان دارای دیپلم و بالاتر از آن هستند. در مورد نحوه آشنایی جامعه آماری با مراسم چهل منبر، از کل تعداد پاسخگویان ۹۰/۱ درصد از طریق خانواده و دوستان، ۳/۵ درصد از طریق رسانه و نشریات، ۵ درصد از طریق اینترنت و ۴/۳ درصد به صورت اتفاقی با این آئین مذهبی آشنا شدند و در این مراسم شرکت کردند. این عامل موجب حضور بیشتر بومیان (۸۹ درصد) نسبت به گردشگران غیر بومی (۱۱ درصد) در این روز شده بود؛ که علت اصلی این مسئله را می‌توان در فقدان تبلیغات و عدم اطلاع رسانی جستجو کرد. جدول (۲).

جدول (۲): ویژگی‌های جامعه آماری

متغیر	وضعیت	درصد	متغیر	وضعیت	درصد
سن	>۲۰	۱۷/۷	تحصیلات	بی سواد	۵/۹
	۲۰-۳۰	۴۲/۶		سیکل	۱۳/۷
	۳۰-۴۰	۲۳/۹		دیپلم	۳۸/۱
	۴۰-۵۰	۸/۳		فوق دیپلم	۸/۸
	<۵۰	۷/۵		لیسانس و بالاتر	۳۳/۵
نحوه آشنایی با مراسم	دوستان و آشنایان	۹۰/۱	وضعیت بومی	بومی	۸۹
	رسانه و نشریه	۳/۵		غیر بومی	۱۱
	اینترنت	۵	جنسیت	مرد	۱۲/۶
	اتفاقی	۴/۳		زن	۸۷/۴

همچنین نتیجه مصاحبه با افرادی که برای اولین بار در این مراسم حضور یافتند، حاکی از آن است که غالب این افراد در نتیجه معرفی دوستان و اقوام خود، برای اولین بار در آئین مذکور حضور یافته‌اند؛ که این موضوع مقوله تبلیغات در جذب گردشگر و زنده نگاه داشتن آئین‌های بومی را گوشزد می‌کند. نتیجه بخش دیگری از مطالعه حاضر نشان می‌دهد که غالب حاضرین در مراسم از ساکنان بومی شهر خرم آباد می‌باشند؛ به شکلی که ۸۵ درصد از مجموع افراد شرکت کننده در این مراسم اهل این شهر می‌باشند؛ و تنها ۱۱ درصد از این افراد میهمانان غیر از استان لرستان (تهران، قم، خوزستان و ...) می‌باشند. البته بیشتر این افراد نیز نه بر حسب معرفی و گیرایی تبلیغات این مراسم، بلکه بر حسب وجود اقوام و روابط فامیلی با ساکنین شهر خرم آباد می‌باشد که موجب شده در مراسم مورد مطالعه حضور یابند. مسئله‌ای که نه در استان لرستان و شهر خرم‌آباد در زمینه برگزاری مراسمی همچون چهل منبر، بلکه در کل ایران دارای ضعف مشهودی است. طوری که مطالعات و مصاحبات مختلف میدانی از مراسم مورد مطالعه در شهر خرم آباد نیز به خوبی بیانگر ضعف آشکار

در امر تبلیغ آئین مورد مطالعه در این خطه می‌باشد که علی‌رغم توانایی‌های بالقوه فراوان در جذب گردشگر از سراسر کشور، هنوز نتوانسته است به صورت شایسته‌ای به این مهم نائل آید. جدول (۲)

جدول (۳): بررسی دفعات حضور و مکان مبدأ حاضرین در مراسم

دفعات حضور گردشگران					
تعداد	۱ بار	۲ بار	۳ بار	۴ بار	۵ بار و بیشتر
فراوانی	۸۵	۵۶	۳۹	۴۱	۱۵۲
درصد	۲۲/۸	۱۵	۱۰/۵	۱۱	۴۰/۷
درصد تراکمی	۲۲/۸	۳۷/۸	۴۸/۳	۵۹/۳	۱۰۰
محل مبدأ گردشگران					
مکان مبدأ	خرم آباد	شهرهای استان لرستان	شهرهای داخل کشور	خارج از کشور	
فراوانی	۳۱۷	۱۵	۳۷	۴	
درصد	۸۵	۴	۹/۹	۱/۱	
درصد تراکمی	۸۵	۸۹	۹۸/۹	۱۰۰	

نتیجه تجزیه و تحلیل پرسشنامه در زمینه بررسی دفعات حضور و مکان مبدأ شرکت‌کنندگان در مراسم چهل منبر (مطابق جدول ۳) نشان می‌دهد که بیش‌تر حاضرین در این آئین، افرادی هستند که به صورت مداوم و هر ساله در مراسم فرهنگی - مذهبی و بومی منطقه خود حضور می‌یابند؛ به گونه‌ای که بیش از ۴۰ درصد از مجموعه آماری تقریباً در هیچ سالی فرصت حضور در مراسم مورد مطالعه را از دست نمی‌دهند. این موضوع حاکی از تعلق خاطر این افراد به آئین مورد بررسی و حضور مستمر در آن می‌باشد. در این بخش از پژوهش نتایج آزمون آماری T تک نمونه‌ای در جدول (۴) آمده است.

جدول (۴): نتایج آزمون T تک نمونه‌ای برای سنجش اهمیت متغیرهای سه‌گانه پژوهش در توسعه گردشگری مذهبی (مراسم چهل منبر)

شاخص‌ها	میانگین	T	Sig	حد بالا	حد پایین	نتیجه آزمون
زیبایی‌های بصری	۴,۲۵	۲,۳۷	۰,۰۱	۰,۲۷	-۰,۴	رد H0
متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی	۳,۸۲	۱,۹۸	۰,۰۰	۰,۳۴	۰,۴	رد H0
توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر	۴,۳۱	۲,۷۵	۰,۰۴	۰,۰۸	-۰,۱۸	رد H0

بر اساس نتایج جدول (۴)، فرض H0 برای هر سه شاخص رد می‌شود، زیرا مقدار sig در همه موارد کمتر از ۰,۰۵ گزارش شده است. به همین سبب فرضیه پژوهشی برای هر سه شاخص در سطح اطمینان ۹۵ درصد تأیید می‌شود. در این زمینه به ترتیب توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر (۴,۳۱)، زیبایی‌های بصری (۴,۲۵) و متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و... (۳,۸۲) به ترتیب بیش‌ترین میانگین را به خود اختصاص داده‌اند.

تحلیل رگرسیون چندگانه به روش همزمان برای اندازه‌گیری تمایل گردشگران به گردشگری بر اساس سه شاخص (توانمندی‌ها و پتانسیل‌ها، متولی‌گری سازمان‌ها و زیبایی‌های بصری) در این بخش به بررسی میزان نوع انگیزه گردشگران (توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر، متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و ...، ایجاد زیبایی‌های بصری) با استفاده از آزمون تحلیل رگرسیون چندگانه به روش همزمان پرداخته‌ایم.

بر اساس آزمون رگرسیون چند متغیری به روش (Enter) و مطابق با جدول (۵) در تعیین میزان تمایل گردشگران از مجموع سه متغیر مستقل (توانمندی‌ها و پتانسیل‌ها، متولی‌گری سازمان‌ها و زیبایی‌های بصری) ملاحظه می‌شود ضریب همبستگی چندگانه ($R = 0/588$) و ضریب تعیین تعدیل شده ($R^2 = 0/334$) به دست آمده است، یعنی از روی متغیرهای مستقل معنی‌دار موجود در مدل می‌توان تا حدود ۳۴/۶ درصد واریانس میزان تمایل گردشگران به گردشگری را تبیین می‌کند.

جدول (۵): تبیین تأثیر جاذبه‌های گردشگری (توانمندی‌ها و پتانسیل‌ها، متولی‌گری سازمان‌ها و زیبایی‌های بصری) مؤثر

بر تمایل به گردشگری

شاخص‌های آماری	ضریب همبستگی چندگانه R	ضریب تعیین R ²	ضریب تعیین تعدیل شده Adjusted R ²	اشتباه معیار برآورد
مقادیر	۰/۵۸۸	۰/۳۴۶	۰/۳۳۴	۰/۶۶۶

هم چنین، در جدول (۶) گزارشات مربوط به تجزیه واریانس رگرسیون چند متغیره برای میزان تمایل به گردشگری مشاهده می‌شود. جدول تحلیل واریانس معناداری کل مدل را مشخص می‌کند. همان‌گونه که اطلاعات جدول فوق نشان می‌دهد، مقدار F برابر است با $F = 28/703$ و سطح معناداری آن برابر است با (SIG ۰/۰۰۰). بنابراین چون سطح معنی‌داری آن کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد، مدل معنادار است.

جدول (۶): میزان تمایل به گردشگری: تحلیل واریانس چند متغیره

منبع تغییرات	درجه آزادی	مجموع مربعات	میانگین مربعات	F کمیت	داری SIG سطح معنی
اثر رگرسیون باقی مانده	۴	۵۱/۰۲۶	۱۲/۷۵۶	۲۸/۷۰۳	۰/۰۰۰
مانده	۵۱۵	۹۶/۴۴۲	۰/۴۴۴		
کل	۵۱۹	۱۴۷/۴۶۸			

جدول (۷) ضرایب بتاها را نمایش می‌دهد. در جدول مذکور، مقدار بتا برای متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی ۰/۳۷۹، توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر ۰/۲۶۰ و ایجاد زیبایی‌های بصری ۰/۱۸۳ می‌باشد. مقدار sig برای هر سه متغیر گفته شده زیر ۰/۰۵ محاسبه شده است. با توجه به نتایج بیان شده از جدول فوق چنین پیش‌بینی می‌شود که هر سه متغیر گفته تأثیر مستقیم و معناداری بر روی میزان تمایل به گردشگری دارند.

جدول (۷): ضرایب بتاها

Sig (معناداری)	T	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد		روش همزمان
		بتا	خطای استاندارد	B	
۰/۰۰۵	۰/۶۴۶	-	۰/۳۴۷	۰/۲۲۴	ثابت
۰/۰۰۲	۳/۱۶۲	۰/۱۸۳	۰/۰۵۰	۵۹	زیبایی‌های بصری
۰/۰۰۰	۵/۳۱۷	۰/۳۷۹	۰/۰۶۸	۳۶۱	متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی
۰/۰۰۰	۴/۴۵۱	۰/۲۶۰	۰/۰۸۵	۱۸	توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر

آنالیز واریانس یک طرفه عوامل موثر در ایجاد انگیزه‌های گردشگری (توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر) بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان
نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان در جدول (۸) ارائه شده است.

جدول (۸) نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان

سطح معناداری	F	مقدار	انحراف معیار	میانگین	تعداد	تعداد افراد بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان
۰/۰۰	۲۲/۷۶		۰/۲۸۶	۳/۶۷	۲۲	بی سواد
			۰/۳۸۴	۳/۵۲	۵۱	سیکل
			۰/۳۵۰	۳/۱۸	۱۴۲	دیپلم
			۰/۳۲۴	۳/۲۱	۳۳	کاردانی
			۰/۲۴۱	۳/۱	۱۲۵	کارشناسی و بالاتر
			۰/۳۷۸	-	۳۷۳	مجموع

در مورد نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان، مشاهده می‌شود که اختلاف معناداری میان نمونه‌های مورد بررسی، مشاهده می‌شود. زیرا سطح معناداری به دست آمده (۰,۰۰) برای این آزمون کوچک‌تر از ۰/۰۵ می‌باشد. مقدار F برابر ۲۲/۷۶ محاسبه شده است. بنابراین می‌توان گفت که تأثیر شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان آن متفاوت است. نتایج آزمون حاکی از آن است که تأثیر شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان به ترتیب عبارتند از: بی سواد، سیکل، کاردانی، دیپلم و کارشناسی.

آنالیز واریانس یک طرفه مقایسه تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان

نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان در جدول (۹) ارائه شده است.

جدول (۹): نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان

سطح معناداری	مقدار F	انحراف معیار	میانگین	تعداد	تعداد افراد بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان
۰/۰۰۰	۴۲/۵۷۷	۰/۳۹۹	۳/۰۹	۲۲	بی سواد
		۰/۳۸۴	۳/۱۷	۵۱	سیکل
		۰/۴۸۵	۳/۲۴	۱۴۲	دیپلم
		۰/۴۶۰	۳/۴۶	۳۳	کاردانی
		۰/۵۴۵	۳/۸۱	۱۲۵	کارشناسی و بالاتر
		۰/۳۹۹	-	۳۷۳	مجموع

در مورد نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان، مشاهده می‌شود که اختلاف معناداری میان نمونه‌های مورد بررسی، مشاهده می‌شود. زیرا سطح معناداری به دست آمده (۰,۰۰) برای این آزمون کوچک‌تر از ۰/۰۵ می‌باشد. مقدار F برابر ۴۲/۵۷۷ محاسبه شده است. بنابراین می‌توان گفت که متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان متفاوت است. نتایج آزمون حاکی از آن است که تأثیر شاخص متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان به ترتیب عبارتند از: کارشناسی و بالاتر، کاردانی، دیپلم، بی سواد و سیکل.

آنالیز واریانس یک طرفه مقایسه تأثیر زیبایی‌های بصری بر تمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان تأثیر زیبایی‌های بصری بر تمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان در جدول (۱۰) ارائه شده است.

جدول (۱۰): نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای مقایسه میزان زیبایی‌های بصری بر تمایل به گردشگری در سطوح

تحصیلی پاسخگویان

سطح معناداری	مقدار F	انحراف معیار	میانگین	تعداد	تعداد افراد بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان
۰/۶۹۰	۰/۴۸۹	۰/۳۲۱	۲/۶۲	۲۲	بی سواد
		۰/۳۷۷	۲/۶۱	۵۱	سیکل
		۰/۳۸۴	۲/۵۸	۱۴۲	دیپلم
		۰/۲۹۳	۲/۶۵	۳۳	کاردانی
		۰/۳۳۹	۲/۶۲	۱۲۵	کارشناسی و بالاتر
		۰/۳۲۱	۲/۶۲	۳۷۳	مجموع

در مورد نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای میزان زیبایی‌های بصری برتمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان، مشاهده می‌شود که اختلاف معناداری میان نمونه‌های مورد بررسی، وجود دارد. زیرا سطح معناداری به دست آمده (۰,۶۹) برای این آزمون بزرگ‌تر از ۰/۰۵ می‌باشد. مقدار F برابر ۰/۴۸۹ محاسبه شده است. بنابراین می‌توان گفت که میزان زیبایی‌های بصری برتمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان یکسان است.

نتیجه گیری

مطابق نتایج آزمون T تک نمونه‌ای، توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر، زیبایی‌های بصری و متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و سایر سازمان‌های دست‌اندرکار نقش مهمی در توسعه گردشگری مذهبی (با تأکید بر مراسم آیینی چهل منبر شهرستان خرم‌آباد) و تمایل به تکرار سفر داشته‌اند. این نتیجه مؤید نتایج آیتی و همکاران (۱۳۹۵) و حیدری و همکاران (۱۳۹۵) است. همچنین بر اساس نتایج آنالیز واریانس یک طرفه حاکی از آن است که میزان تأثیر شاخص توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر، و تأثیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی و شهرداری بر اساس سطوح تحصیلی پاسخگویان متفاوت است. این در حالی است که نتایج آنالیز واریانس یک طرفه برای میزان زیبایی‌های بصری برتمایل به گردشگری در سطوح تحصیلی پاسخگویان یکسان است. این نتایج در راستای نظریات میرکتولی و همکاران (۱۳۹۴) و یوسفی (۱۳۹۷) است. همچنین نتایج تحلیل رگرسیون نشان می‌دهد که هر سه متغیر متولی‌گری سازمان‌های شهری مانند فرهنگ و ارشاد اسلامی، توانمندی‌ها و پتانسیل‌های موجود در مراسم چهل منبر و ایجاد زیبایی‌های بصری تأثیر مستقیم و معناداری بر روی میزان تمایل به گردشگری و ایجاد انگیزه برای سفرهای بعدی دارند. این نتیجه با پژوهش‌های پیشین هم‌راستا بوده و نتایج یوسفی (۱۳۹۷)، میرکتولی و همکاران (۱۳۹۴) و آیتی و همکاران (۱۳۹۵) را تأیید می‌کند.

همچنین مطابق تحقیق کاربردی چهل منبر، با افزایش گردشگری مذهبی، انرژی عظیمی در محیط ایجاد می‌شود و به سمت خرده‌نظام‌های جامعه حرکت می‌کند. این انرژی در ابتدا خرده نظام زیستی و نهادهای اقتصادی را تحت الشعاع قرار داده و آنگاه خرده نظام‌های دیگر به فراخور دامنه‌ی گردشگری مذهبی از آن تأثیر می‌پذیرند. وجود اماکن مذهبی زیاد از جمله امامزاده زیدبن علی(ع)، برگزاری مراسم فرهنگی - مذهبی همچون چهل منبر و درآمدهای به دست آمده از راه گردشگری مذهبی در شهر خرم‌آباد باعث می‌شود تا ورود گردشگر مذهبی به یک منطقه باعث بهبود زیرساخت‌های اساسی در منطقه، ایجاد اشتغال، افزایش درآمدها و بهبود اقتصادی این شهر گردد. نتایج تحقیقات مومنی و صرافی (۱۳۸۷)، تقوایی و همکاران (۱۳۸۹)، ابراهیم‌زاده و کاظمی راد (۱۳۹۰)، استعلاجی و خوش‌نیت بیانی (۱۳۹۱)، بدری و طیبی (۱۳۹۱)، رحمانی و همکاران (۱۳۹۲) در همین راستا است.

به دلیل تأثیر مثبت گردشگری مذهبی بر خرده نظام‌های زیستی، فرآیند اشتغال و سرمایه گذاری بیش از پیش رونق می‌گیرد و خرده نظام اقتصادی انرژی لازم برای خرده نظام شخصیتی را فراهم می‌کند. با فراهم کردن این انرژی، فرآیند برنامه‌ریزی و دستیابی به اهداف به صورت معمول انجام می‌شود. البته تأثیر گردشگری

مذهبی و برنامه‌ها و سیاست‌ها به صورت دو طرفه و دوجانبه است. یعنی برخی اوقات افزایش گردشگری مذهبی با اتفاقات مربوط به آن منجر به تصویب برنامه و اعمال سیاستی می‌شود و در برخی اوقات برنامه‌هایی برای افزایش میزان گردشگر به خصوص گردشگر مذهبی تصویب می‌گردد. مجموعه‌ای از برنامه‌های ۵ ساله توسعه‌ی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی از سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۸۸ و برنامه چشم‌انداز ۲۰ ساله گردشگری ایران در سال ۲۰۰۵، متشکل از یک طرح ۱۰ ساله و دو برنامه ۵ ساله پس از آن از جمله این برنامه‌ها می‌باشند. هم‌چنین گردشگری مذهبی منجر به تلاش برای ایجاد ثبات سیاسی، اعتلای سطح امنیت در جامعه، کاهش کشمکش‌های سیاسی، برقراری تماس بین قومیت‌ها و ملیت‌های گوناگون می‌گردد. تحقیقات گذشته نپاوندی و نعمتی (۱۳۸۹)، عظیمی هاشمی و همکاران (۱۳۹۱)، استعلاجی و خوش نیت بیانی (۱۳۹۱)، رحمانی و همکاران (۱۳۹۲) نتایج تحقیق حاضر را تایید می‌کنند.

گردشگری مذهبی بر خرده‌نظام اجتماعی هم تأثیر گذاشت. با توجه به انتقال انرژی از خرده‌نظام زیستی و شخصیتی به خرده‌نظام اجتماعی، این خرده‌نظام دچار تغییر و تحول شد. ایجاد اشتغال، درآمدزایی، ورود سرمایه به منطقه، افزایش جمعیت و برنامه‌ریزی و سیاست‌های وابسته به گردشگری مذهبی که همگی از خرده‌نظام‌های پایین‌تر به خرده‌نظام اجتماعی انرژی وارد می‌کنند باعث می‌شود تا کیفیت زندگی در این مناطق بالا برود، این مناطق از امکانات رفاهی بالاتری برخوردار باشند و افراد دارای انسجام بیشتری گردند. البته تأثیر گردشگر مذهبی بر این خرده‌نظام همیشه مثبت نیست و تأثیرات منفی هم دارد که بارزترین آن افزایش میزان جرائم در مناطق گردشگری است. این مناطق با افزایش جمعیت و بالارفتن ناشناسی بین افراد و افزایش بی‌سازمانی اجتماعی دارای میزان بالایی از سرقت، طلاق، دعوا، مصرف و معامله مواد الکلی و ... می‌گردند. نتایج تحقیقات مومنی و صرافی (۱۳۸۷)، نپاوندی و نعمتی (۱۳۸۹)، استعلاجی و خوش نیت بیانی (۱۳۹۱)، و رحمانی و همکاران (۱۳۹۲) نیز در این راستاست. بنابراین، می‌توان گفت که ورود گردشگر تأثیرات مثبت و منفی بر جامعه‌ی مورد نظر دارد. ایجاد اشتغال، ورود درآمد به منطقه، افزایش سطح دستمزدها، رونق اقتصادی، توسعه‌ی زیرساخت‌ها، افزایش کیفیت زندگی و امکانات رفاهی، انتقال فرهنگی از جمله اثرات مثبت ورود گردشگر مذهبی است. هم‌چنین از اثرات منفی گردشگری مذهبی می‌توان به افزایش مالیات، افزایش هزینه‌های زندگی، افزایش جرم و جنایت و اضمحلال فرهنگ محلی اشاره کرد.

به‌طور کلی، اثراتی که برای گردشگری مذهبی در این تحقیق ذکر شد بیشتر مربوط به گردشگر مذهبی داخلی بود. همان‌طور که گفته شد شهرستان خرم‌آباد از نظر جاذبه‌های گردشگری یکی از شهرهای مستعد و دارای امامزاده‌های مختلف از جمله امامزاده زید بن علی (ع) و ... این شهرستان را مستعد حضور گردشگران مذهبی خارجی از شهرها و ادیان مختلف کرده است. با توجه به قابلیت و زمینه‌های موجود در زمینه‌ی جذب گردشگر مذهبی (در سطح داخلی و خارجی)، شهرستان خرم‌آباد در جذب این نوع گردشگر موفق نبوده و طبق آمار سال ۱۳۹۵ تنها ۱۰ درصد از کل گردشگران، گردشگر مذهبی بودند. جذب گردشگر مذهبی داخلی و خارجی مستلزم تبلیغات اماکن و مکان‌های مذهبی در سطح استان، منطقه و ملی، توسعه و گسترش زیرساخت‌های حمل و نقل مثل فرودگاه‌ها و سیستم حمل و نقل شهری، ایجاد امنیت و برقراری نظم در سطح شهرستان، توسعه‌ی بهداشت و سلامت عمومی در شهرستان، توسعه و گسترش فناوری ارتباطات و اطلاعات، افزایش

زیرساخت‌های اقامتی مثل هتل است. شهرستان خرم‌آباد هرچند با قابلیت گردشگری بالا، تا این موارد که برای ورود گردشگر به یک شهرستان ضروری است را انجام ندهد سهم زیادی در جذب گردشگر مذهبی داخلی و خارجی را نخواهد داشت و این نوع گردشگران به شهرهای که این موارد را داشته باشند سفر می‌کنند. بنابراین، مسئولین و سیاست‌گذاران شهرستان به‌خصوص در زمینه‌ی گردشگری با توجه به اهمیت امروز صنعت گردشگری در اقتصاد و توسعه‌ی کشورهای دنیا، باید طرح‌ها و برنامه‌هایی در جهت ارتقا و توسعه‌ی مواردی که برای جذب گردشگر به‌خصوص گردشگر مذهبی گفته شد، به تصویب و اجرا برسانند تا شهرستان خرم‌آباد دارای زیرساخت‌های لازم برای گردشگری گردد. با این کار این شهرستان به عنوان مرکز استان لرستان می‌تواند قابلیت‌هایی را که در زمینه‌ی گردشگری مذهبی دارد را به فعل برساند و با ورود گردشگر مذهبی بیشتر به این شهرستان، شاهد رشد و توسعه‌ی اقتصادی بیشتر آن باشیم.

منابع

- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و سبزابادی، احمد (۱۳۹۰)، *تحلیلی بر ظرفیتهای توسعه گردشگری مذهبی فرهنگی کلان شهر قم*، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۲(۲): ۸۳-۱۱۲.
- ادبی ممقانی محمد؛ خانی، فضیله؛ سجاسی قیداری، حمدالله و فرخی سیس، سعیده (۱۳۹۳)، *ارزیابی اثرات توسعه گردشگری فرهنگ محور در تغییرات اجتماعی- فرهنگی مقاصد روستایی (مطالعه موردی: بخش کن - دهستان سولقان)*، فصلنامه برنامه ریزی فضایی، ۴(۲): ۵۵-۷۸.
- اسدی، احمد و توسلیان، رحیم (۱۳۹۵)، *بررسی عوامل موثر در جذب گردشگران به مراسم مذهبی از طریق بخش‌بندی (مطالعه موردی: مراسم محرم شهر زنجان)*، اندیشه جغرافیایی، ۷(۱۵): ۱-۱۷.
- آی‌تی، حمید؛ خداکرمی، فائزه؛ ملایی، کامبیز، آفاق پور، آتوسا. (۱۳۹۵)، *بررسی تأثیر عوامل کالبدی شهری بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر شیراز)*، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶(۲۳): ۴۳-۵۹.
- پور احمد، احمد؛ مهدی، علی؛ مهدیان، بهنمیری، معصومه؛ میرزایی کوتنایی، زهرا و محمدی، آرزو (۱۳۹۱)، *بررسی و تحلیل نقش موزه‌ها در توسعه گردشگری فرهنگی (مطالعه موردی: موزه‌های شرق استان مازندران)*، برنامه ریزی و توسعه گردشگری، ۱۱(۱): ۱۰۵-۱۲۸.
- تقوایی، مسعود؛ موسوی، سیدعلی و غلامی بیمرغ، یونس (۱۳۸۹)، *تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی)*، فضای جغرافیایی، ۱۰(۳۱): ۳۹-۶۴.
- رحمانی، خلیل؛ پورطاهری، مهدی و رکن الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۹۲)، *برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای دارای مکان‌های مذهبی اورامان تخت، نجار و هجیج)*، برنامه‌ریزی و آمایش فضا (مدرس علوم انسانی)، ۱۷(۱): ۴۳-۶۴.
- رحیم‌پور، علی (۱۳۷۹)، *سیمای جهانگردی*، تهران: نشر محیا.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶)، *جغرافیا و صنعت توریسم*، تهران: انتشارات پیام نور.
- رنجبریان، بهرام (۱۳۸۵)، *وجهه استنباط شده از ایران به عنوان یک مقصد گردشگری*، مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲۱(۲): ۶۹-۸۰.

- رنجبریان، بهرام؛ محمد، زاهدی (۱۳۸۷)، شناخت گردشگری، اصفهان: انتشارات چهار باغ. سایت ایرنا: <https://www.irna.ir/news/>
- سلطانی، علی؛ دشتی، علی و بابایی، احسان (۱۳۹۳)، بازاریابی کیفیت خدمات گردشگری مذهبی کالانشهر مشهد از دیدگاه گردشگران، فصلنامه آرمان شهر، ۷(۱۳): ۳۳۳-۳۴۲.
- شاطریان، محسن؛ کیانی سلمی، صدیقه؛ غلامی، یونس و منتصری، زهرا (۱۳۹۶)، اولویت بندی عوامل موثر بر توسعه طبیعت گردی روستاهای بخش برزک-کاشان با تلفیق تکنیک های DEMATEL و ANP، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۷(۴۴): ۱۳۱-۱۵۴.
- صدر موسوی، میرستار و دخیلی کهنموئی، جواد (۱۳۸۶). ارزیابی وضعیت تسهیلات گردشگری استان آذربایجان شرقی از دیدگاه گردشگران، پژوهش‌های جغرافیایی، ۳۹(۶۱): ۱۲۹-۱۴۳.
- ضرغام بروجنی، حمید و ترکمان، نسرين (۱۳۹۲)، تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان، فصلنامه علوم مدیریت ایران، ۸(۳۰): ۵۷-۸۰.
- فرزین، محمد رضا (۱۳۸۲)، بررسی و نقد برنامه‌ریزی گردشگری ایران و چالش‌های اصلی در برنامه چهارم، مجموعه مقالات سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی و سازمان ایرانگردی و جهان گردی .
- لطفعلی خواجویی، محمد (۱۳۸۴)، جهانگردی و منافع اجتماعی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و ارائه راهکارهایی برای پیشبرد این صنعت، مجموعه مقالات همایش توریسم، موانع و پیامدها، دانشگاه فلاورجان.
- محسنی، رضاعلی (۱۳۸۸)، گردشگری پایدار در ایران، کارکردها، چالش‌ها و راهکارها، فضای جغرافیایی، ۹(۲۸): ۱۴۹-۱۷۱.
- محمدی ده چشمه، پژمان (۱۳۹۶)، تحلیل راهبردی تنگناها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری (مطالعه موردی: شهر شهرکرد)، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۷(۴۷): ۱۹-۳۷.
- محمدی یگانه، بهروز؛ چراغی، مهدی و ولائی، محمد (۱۳۹۲)، نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی، با تاکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی مطالعه موردی: روستای قیچاق شهرستان میاندوآب، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۳(۳۰): ۷-۲۵.
- محمودی، حمیده؛ قاسمی، مریم و شایان، حمید (۱۳۹۴)، واکاوی اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه اقتصادی سکونتگاههای روستایی (مورد مطالعه: حوزه نفوذ گردشگاهی شهر مشهد)، مطالعات مناطق خشک، ۵(۲۰): ۷۱-۹۰.
- موسوی، میرنجم؛ سلطانی، ناصر و باقری کشکولی، علی (۱۳۹۳)، تحلیلی بر مذهب نقش در توسعه گردشگری مذهبی، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۶(۴): ۸۲۵-۸۴۱.
- میرکتولی، جعفر؛ مهدیان بهمنمیری، معصومه؛ مهدی، علی و میرزایی کوتنایی، زهرا (۱۳۹۴)، تحلیلی بر آیین های فرهنگی - مذهبی بومی و نقش آن در توسعه گردشگری؛ آیین عید مرده ها در شهرستان سواد کوه، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۵(۳۸): ۷۱-۹۶.

نهادندی، مریم؛ نعمتی، سیده فاطمه (۱۳۸۹). **تهدیدها و فرصتهای گردشگری زیارت در ایران**. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۶(۲۰): ۱۴۵-۱۷۲.

یغفوری، حسین، آقائی، واحد (۱۳۹۰). **تحلیلی بر جاذبههای گردشگری شهری و نقش آن در تحول اقتصادی: موری اردبیل**. اولین کنفرانس اقتصاد شهری ایران. دانشگاه فردوسی مشهد.

یوسفی، جواد (۱۳۹۷). **تحلیل اهمیت- عملکرد خدمات گردشگری مذهبی (مورد مطالعه شهرستان بیرجند)**. برنامه ریزی و توسعه گردشگری، ۷(۲۴): ۳۸-۵۸.

Alvarado-Sizzo, Ilia; Frejomil, Enrique Propin; Crispín, Álvaro Sánchez (2017), **Religious tourism in southern Mexico: Regional scopes of the festival of the Immaculate Conception**, Geoforum, 83: 14-25.

Durán-Sánchez, Amador; Álvarez-García, José; Cruz Del Río-Rama, María de la and Oliveira Cristiana (2018), **Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview**, religions, 9(9): 249.1-15.

Griffin, Kevin and Raj, Razaq (2017) "The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: reflecting on definitions, motives and data," International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage: 5(3), 1-9.

Huang, keji; pearce, Philip (2019), **Visitors' perceptions of religious tourism destinations**, Journal of Destination Marketing & Management, 14: 1-9

Lavinia tala, madalina; padurena, ana mihaela (2008), **dimentions of religious tourism**, amfiteatru economic, 10: 242-253.

Terzidoua, Matina; Scarlesb, Caroline; Saundersc, Mark N.K. (2018), **the complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions**, Annals of Tourism Research, 70: 54-65.

Trono, anna (2017), **politics, policy and the practice of religious tourism**, in: raj, razaq and griffin, Kevin, religious tourism and pilgrimage management, India: CABI.